

אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

07 גיליון
2017 סתיו

עורכים מיכאל גלזומן, מיכל ארבל, אורי ש. כהן
מערכת מייעצת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט
חברי המערכת חן אדלסבורג, גיא ארליך, איל בסן
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמורקוביץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל אביב
על העטיפה: רונית מטלון (צילום: מיכל היימן)

המאמרים המתפרסמים בכתב העת אות עוברים הליך של שיפוט ומבוססים על כללי המחקר האקדמי

ot.kipp@gmail.com

© 2017 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל אביב,

תל-אביב 6997801

הוצאת הקיבוץ המאוחד

נדפס ברפוס אליניר

עולם חדש אכזר על ספרה של פסקל קזנובה הרפובליקה העולמית של הספרות

שאל סתר

ספרה של פסקל קזנובה התפרסם בצרפת בשנת 1999, אולם תרגומו לאנגלית חמש שנים אחר כך הוא שהביא לו את פרסומו הרב והקנה לו מעמד של ספר יסוד בחקר הספרות העכשווי. עניין זה כשלעצמו איננו חדש: האקדמיה האמריקאית היא המכתירה את התיאוריות החדשות, המגיעות אליה לא פעם מבחוץ. זה הרי סיפורה של הספרות ההשוואתית כתחום ידע וכדיסציפלינה אקדמית: המחלקות לספרות השוואתית הוקמו בארצות הברית לאחר מלחמת העולם השנייה בידי אינטלקטואלים שברחו מאירופה אל היבשת המובטחת, מחשש לחורבן "העולם של אתמול". מאז שבים התיאורטיקנים והתיאוריות וחוזרים על מסלול הגירה זה: התיאוריה – וביתר שאת, "התיאוריה", כלומר המהלך התיאורטי שהרעיד את אמות הספים של מחשבת הספרות ולאחר מכן של מחקר מדעי הרוח והחברה בכללותם בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים – נהגית ומנוסחת בצרפת אך תופסת תאוצה, מתפתחת ומתבססת באמריקה. אלא שקזנובה איננה תיאורטיקנית צרפתייה כמוכן הרגיל וספרה איננו בבחינת מהלך ספקולטיבי נוסף שנוצר במחוזות התרבות הגבוהה הישנה ומחכה לקונקרטיזציה ולקאנוניזציה במרכז התרבותי של האימפריה בת הזמן. היא אמנם חוקרת ומרצה, אבל קודם כול היא מבקרת ספרות; במשך שנים רבות היא ערכה והגישה תכנית רדיו מיתולוגית שבה אירחה סופרים, מתרגמים ומבקרים ודנה אתם – בידענות רבה, בתשוקה עזה ובביקורתיות חדה – ביצירות מספרות העולם שיצאו לאור בשנים הללו. הינף היסטורי ואקטואלי נרחב זה הוא הבסיס לספר, שמצד אחד איננו בבחינת תיאוריה טהורה ומצד אחר איננו מחקר המתרכז בקורפוס ספרותי תחום היטב ובמספר מצומצם של סופרים, וגם אם הוא נע במסלול ההגירה השכיח ביותר של הספרות ההשוואתית, בתוך כך הוא מבקש לשרטט מרחב שונה להבנתה של הספרות: מרחב "עולמי".

פתחתי בתיאור תנאי כתיבתו של הספר עוד לפני הדיון בתכניו, כיוון שזו למעשה הצעתו הבסיסית: על מנת להבין את אופני פעולתן של יצירות ספרות יש לעמוד על תנאי יצירתן. תנאים אלה אינם אישיים: מה שמוטל על הכף איננו הביוגרפיה של הכותבים או עמדותיהם היצירתיות אלא צורות התמקמותם בתוך המערכים הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים שבהם הם פועלים. את המערכים הללו יש לבחון בראייה היסטורית רחבה, ולעולם לא להצטמצם למערך הלאומי בלבד, שכן המערך הלאומי של הספרות – המסורת הלשונית והמדינית שבה מתקיימת יצירת הספרות – נטוע בתוך מערך רחב יותר הקובע אותו ואת תנאי פעולתו, מערך שקזנובה מכנה "הרפובליקה העולמית של הספרות". לטענתה, החל מהמאה השש עשרה מתעצב מרחב ספרותי בין-לאומי שנוצר מתוך השתררותו של הסדר הלאומי, תחילה באירופה ולאחר מכן מחוצה לה. מרחב זה התבסס על שקיעתה של הלטינית ועלייתן של השפות הוורנקולריות כשפות לאומיות וכשפות ספרות והתפשט בעקבות הכיבושים האירופיים, הקולוניזציה והגלובליזציה, כלומר בעקבות "התרחבותו" של העולם (הנודע והנכתב) ותפיסתו כמרחב אחד אך לא אחיד. כך, דווקא הסדר הלאומי הוא שהוליד את הרפובליקה העולמית של הספרות – מרחב של יצירה ספרותית הנערך על פי היחסים בין מחוזותיו הלאומיים השונים. קזנובה מבקשת להבין את הרפובליקה הזאת כשדה, על פי ניסוחיו של פייר בורדייה בספרו *Les Règles de l'art* (חוקי האמנות)¹, שבו עקב אחר הולדת שדה הספרות הצרפתית במהלך המאה התשע עשרה ותיאר את מבנהו ואת צורת הערך הייחודית לו. גם לשדה שקזנובה דנה בו יש היסטוריה – רגע הולדת, שלבי עיצוב, זמן בשלות – וסטרוקטורה, לרבות קטבים, יחסים ומסלולי גישה ופעולה. ככל שדה, זהו מרחב אגוניסטי וקונפליקטואלי: היחסים בין השחקנים בו הייררכיים ובבסיסו ניטשים תחרות על משאבים ומאבק על שליטה ויוקרה; המשאב המרכזי הוא הערך הספרותי, הטיב האסתטי של היצירה. קזנובה פוסעת אפוא בעקבות בורדייה בדיונה בספרות כשדה שבו מעשה היצירה לעולם איננו חופשי, אוטונומי, כלל-אנושי או אוניברסלי, אלא להפך: אוטונומיות ואוניברסליות אינן מצבן של יצירות ספרות מסוימות אלא טענות של היצירות ויצריהן בתוך שדה המאבק של הספרות, טענות שיש להבינן באורח היסטורי ומבני. קזנובה מרחיבה את מחקריו של בורדייה (הבורדזיאנים אינם אוהבים את המילה "תיאוריה"; דרידה ולאקאן עושים "תיאוריה", והם בזים לכך. לשיטתם, יש לארוג תמיד את התיאוריה בתוך פרקטיקה מחקרית סוציולוגית) וגורסת שהשדה הספרותי בעת המודרנית איננו לאומי בלבד אלא כלל-עולמי, ולכן, על מנת להבין את מיקומיהן, מהלכיהן וטענותיהן של יצירות ספרות, יש להבין את היחסים בין שדות הספרות הלאומיים השונים המרכיבים אותו.

כל סופר, לדברי קזנובה, נושא על גבו את ההיסטוריה של הספרות הלאומית שאליה הוא משתייך ושל השפה הלאומית שבה הוא כותב; זה המטען שאתו הוא מגיע אל הרפובליקה העולמית של הספרות ועל פיו מוכרעת, במידה רבה, צורת פעולתו בתוכה. ישנם שדות ספרותיים לאומיים עתיקי יומין ורבי-עוצמה, הנמצאים בליבת הרפובליקה; כאלה הם השדה הצרפתי או

1. Pierre Bourdieu, *Les Règles de l'art: Genèse et structure du champ littéraire*, Seuil, 1977; ראו Paris 1992; *Idem., The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*, Stanford University Press, Stanford 1996

זה האנגלי. ישנם שדות צעירים ומעוטי כוח הממוקמים בפריפריה שלה – השדה התוניסאי, למשל, או ההודי. תהליכי הדה־קולוניזציה אמנם יצרו עוד ועוד שדות של ספרויות לאומיות, אולם לא נוצר שוויון בינם לבין השדות הוותיקים יותר. להפך, כלכלת ערך דיפרנציאלית היא זו שמחלקת את ההון הספרותי בין מחוזותיה השונים של הרפובליקה. הערך הספרותי הנעלה הוא אוטונומיה אמנותית: יכולתה של היצירה להתנער מתנאי הייצור שלה, מהחומר שממנו נוצקה, ולחוקק את חוקיה הפנימיים בעצמה. בעולם המאורגן על פי מפתח לאומי, הכוונה קודם כול ליצירת ספרות שאיננה מחויבת לפרויקט לאומי, שאיננה דוברת בשמו ואיננה מייצגת אותו אלא משוחררת ממנו, כלומר "חופשייה" ועוסקת בעניינים רוחניים כלליים, כלל־אנושיים. אולם האוטונומיה האמנותית והשחרור מפרויקט לאומי אינם אלא פועל יוצא של ההיסטוריה הארוכה של השדות הלאומיים הוותיקים, שבתחילה אכן נענו לצו הלאומי אך אחר כך נפרד בהם המרחב האסתטי מן המרחבים החברתיים ונתפס כאוטונומי, ולא כערך עקרוני ומהותי ליצירה הספרותית הראויה. יתרה מזאת, ה"אוטונומיה" של היצירה הספרותית, שלכאורה מנתקת אותה מתנאיה החברתיים החיצוניים, למעשה מסמנת את הישענות עליהם. "אוטונומיה" זו היא טענתם של המרכזים הספרותיים, וכאשר טענה זו נעשתה לערך אסתטי, למדד האמנותיות של יצירת ספרות – בסוף המאה התשע עשרה, וביתר שאת במודרניזם – הספרויות הלאומיות הצעירות, שלא התחוללה בהן אוטונומיזציה אסתטית, הוערכו כלא־ספרותיות דיין. וכך, מה שנדמה בתחילה כשיפוט ערך של יצירה בודדת, הנכתבת בידי יוצר הכודה את סיפוריו מעצמו, מתגלה כשיפוט ערך הנשען על תנאים מקדמיים הנטועים בתוך ההיסטוריה של השדה הלאומי שבו מתקיימת אותה יצירה. כך נערכת האוניברסליות האוטונומית של הספרויות הוותיקות והמרכזיות אל מול הלאומיות הלא לגמרי ספרותית של הספרויות החדשות שבשוליים. חשבו למשל על האופנים השונים שבהם אנו רגילים, או הורגלנו, לקרוא שירה אנגלית מול שירה אירית: פיליפ לארקין עוסק בשחרור המיני וכשלו בכלל ואילו שיימוס היני תוהה על אפשרותו של קץ מעגל הדמים הקתולי־פרוסטטנטי. או ספרות צרפתית מכאן וספרות אלג'יראית מכאן: סארטר דן בשאלות הכלליות של חופש, בחירה והכרעה, ואילו פאתב יאסין כותב אלגוריה לאומית על מאבק העצמאות של עמו. אלבר קאמי נולד באלג'יריה למשפחת מתיישבים צרפתים, עבר להתגורר בפריז והיה לככיר סופרו של השדה הצרפתי הטוען לאוטונומיות; במה הוא עוסק בספרו הזר, כך למדנו בתיכון, אם לא באבסורד, באובדן המשמעות האנושי, ברצח ללא סיבה, שרק במקרה הוא רצח של ערבי חסר שם על חופי אלג'יריה המצולהבים, "בגלל השמש"?

קזנובה עוקבת בספרה אחר שתי התצורות הללו: אחר "ייצור האוניברסליות" של הספרויות החזקות, הגוזרות מן התנאים ההיסטוריים של קיומן את הערך האסתטי הכללי, ואחר האפשרויות הנתונות לספרויות החדשות, הקטנות. הסופרים האימילטוריים מתנתקים בזעם ממולדתם הנחשלת ועוברים לאחד המרכזים כדי "לכתוב ספרות" (ומתאמצים כל כך להפוך לבני המקום, בפריז או בלונדון, רק כדי לגלות ששם הם נציגיו של לאום אחר), ולעומתם הסופרים ה"מורדים" מקבלים על עצמם את הפרויקט הלאומי ודווקא מתוכו מבקשים לחלץ ערך ספרותי שונה. אלה כמו אלה פועלים מתוך התייחסות למה שקזנובה מכנה בפרק אחר בספרה

"קו גריניץ' ספרותי" – קו דמיוני אך רב־השפעה המסדיר את המרחב הספרותי הבין־לאומי על פי המרחק שבין הסופר/ת ושדה הספרות הלאומית שבו הוא/היא פועל/ת ובין המרכז. המרכז הוא שקובע את ערכי ה"ספרותיות" – השחרור של הספרותי מן הלאומי והפוליטי – ומסמן את דרכי הגישה אליו או את דרכי המעקף שלו או את דרכי ההתנגדות לו. מההלכים הספרותיים המעניינים במאה העשרים, טוענת קזנובה במקומות אחרים בספרה, לא נערכו מתוך המרכז אבל התבצעו תמיד תוך היקשרות מסוימת אליו: "הַגֵּס האירי", למשל (ייטס, שו, ג'ויס, בקט, המשרטטים את מלוא התנועה מלאומיות לאוטונומיות), או קפקא (שלדבריה, יצירתו כמו "תורגמה מן היידיש"), או "מהפכת פוקנר", שהתרחשה דווקא בפריפריה של שדה הספרות הבין־לאומי, באמריקה הלטינית ובצפון אפריקה. מהלכים אלה לא יצאו מן המרכז אך הם השתמשו בלשונותיו – באנגלית, בצרפתית ובגרמנית – כדי שהמרכז יוכל לְדַמּוּת ספרות זו כבאה ממנו ולעכל אותה בקלות רבה לְקִרְבוֹ, לשדה הספרותי ה(ל)אומי – האוטונומי, האוניברסלי – שלו.

ספרה של קזנובה עורר תהודה עצומה: תפיסתו הכוללת, האחדותית אך הלא־אחידה, תפיסה מערכתית אך רבת־התפרטויות, נושאת כוח הסברי ופרשני גדול. הספר היה חלק מן המהלך מלא התנופה ומעורר ההתנגדות של מחקר "ספרות עולם" שקנה לו שביתה בסוף שנות התשעים של המאה העשרים ובתחילת המאה העשרים ואחת. בשונה מפרנקו מורטי,² קזנובה איננה תובעת במפורש לשנות מן היסוד את אופני הקריאה המחקרית של הספרות – להעמיד דפוס של "קריאה רחוקה" של יצירות ספרות רבות ככל האפשר, ולמעשה דפוס של קריאת ספרות מחקרית על יצירות ספרות – אולם ברור שספרה מבכר את השדה והמערכת על פני הקריאה הפרשנית הצמודה: הוא עוסק ביצירות ספרות מוכרות אבל איננו מוצא בהן עֵצְמָן דברים "חדשים" ואיננו שועה למנגנוניהן הספרותיים, והוא מעדיף את הדיון הרב־לשוני והרב־תקופתי על פני ההתמקצעות הלשונית והתרבותית בספרות לאומית מסוימת אחת או שתיים. כוכבו של הספר דרך כאמור עם תרגומו, והוא ספר שקורא ספרות – כמו באקדמיה הצרפתית, ולא כמו בזו האמריקאית – בתרגום, ומבעד לאופני היתרגמותה של הספרות ללשונות ולתרבויות אחרות. אולם ספר זה, למרות ה"עולמיות" שהוא טוען לה ומתחקה אחריה, נותר למעשה מאוד לאומי, בהסבריו ובגישתו. המערכת העולמית שהוא פורש מתארגנת כולה על פי מפתח לאומי: היא למעשה "בין־לאומית", כלומר כזו המבוססת על היחס בין לאום ללאום, ולא "עולמית". כל מפתח אחר – מעמדי, מגדרי, דתי – נדחק לטובת החלות הכוללת־לכאורה של הלאומיות, וגם אם הלאומיות, מי כמונו יודעים, בנסיקה מתמדת, והקשר בין חומר הגלם של הספרות – הלשון – לבין הלאומיות מחושל היטב, הרי שמפתח המבט מצטמצם כאשר אין רואים אלא את עוצמת השייכות הלאומית בתוך מערכת בין־לאומית. צמצום זה של המבט מוביל גם לכך שחרף ריבוי היוצרים, היצירות והמסורות הספרותיות שהספר מציג, בסופו של דבר הוא גאלוצנטרי. נקודת המשען של הרפובליקה העולמית של הספרות היא צרפת: רגע הראשית של הספרות המודרנית הוא המנשר *Deffense et illustration de la langue française* (הגנה והדגמה של הלשון הצרפתית) של המשורר ז'אקים די בלה (אם כי הוא

2. פרנקו מורטי, "השערות על ספרות העולם", אות, 1, 2010, עמ' 241–277.

יכול היה להיות גם יצירה של דנטה או של צ'וסר); מודל המרכז הספרותי, כפי שעולה בהרחבה מן הפרק המתורגם כאן, הוא פריז (אם כי הוא יכול היה להיות לונדון או ניו יורק, ואפילו, בהטיה מסוימת, בואנוס איירס או טוקיו); אפילו שם הספר הוא עיבוד והרחבה של המושג "רפובליקת הספרות" שרווח כל כך בהיסטוריוגרפיה הלאומית של הספרות הצרפתית. אבל מעבר לכך, בחינת האידיאולוגיה האוניברסלית של המרכז באמצעות טענות בדבר האוטונומיה של הספרות, הכלליות האנושית והחירות מן ההיסטורי והחברתי, היא כשלעצמה שואבת מן ההיסטוריה של הספרות הצרפתית, ממלארמה דרך סארטר ועד בלנשו. טענה דומה בדבר האוניברסליות של הספרות, שהייתה עולה מתוך הספרות האנגלית, או הספרדית, או הערבית, או העברית, הייתה נושאת פרצוף אחר. דומה כי גם אצל קזנובה, כמו אצל מושאי ביקורתה, האוניברסלי הוא רק בבחינת טענתו של פרטיקולרי מרכזי.

